

De nevenactiviteiten van de ANDB in haar eerste periode

Doelbewust of franje?

Naam student: Elly Welgraven

Studentnummer: 8330344

Datum: 31/01/12

Docent: dr. Christianne Smit

INHOUDSOPGAVE:

Inleiding.....	3
1. Schets diamantindustrie, leefomstandigheden arbeiders	5
1.1. Schets diamantindustrie.....	5
1.2. Leef- en werkomstandigheden arbeiders	6
2. Ontstaan ANDB, beschrijving leiding, normen en waarden, doelen van de vakbond	7
2.1. Politieke en culturele bagage van ANDB-leider Polak.....	7
2.2. Ontstaan van de ANDB	9
2.3. De eerste jaren en de kerndoelen van de ANDB.....	11
2.4. De `zedelijke´ belangen: Normen en waarden van leiding en leden: hoe gingen ze met elkaar en anderen om?	12
3. Welke nevenactiviteiten waren er en pasten deze bij het gestelde nevendoeel?	16
3.1. Bijzondere ondersteunende activiteiten.....	16
3.2. Diverse nevenactiviteiten: Ontspanning en vieringen in al haar uitingen, en het vakbondsgebouw	18
3.3. Educatieve activiteiten	23
Conclusie	27
Literatuurlijst	29

Inleiding

De nevenactiviteiten van de ANDB in haar eerste periode

‘Houd hoog die taak, blij onze trots, en voor den arbeid steeds een rots, een steun bij voorwaarts streven, vuur van onbedwingbare diamant, zij een symbool den werkersstand...’ (citaat uit een gedicht van vakbondsleider Jan van Zutphen)

Een van de eerste vakbonden in Nederland was de Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond (ANDB), opgericht in 1894 onder leiding van Henri Polak. De eerste vakbonden ontstonden vanuit de behoefte om de gezamenlijke belangen van arbeiders beter te kunnen vertegenwoordigen. Als gevolg van de industriële revolutie met de daarbij horende massaproductie, was de economie conjunctuurgevoeliger geworden en waren de verhoudingen tussen werkgevers en werknemers verzakelijkt.¹ Hoofddoelen van deze vakbonden waren verbetering van de lonen en de arbeidsomstandigheden. Deze arbeidsomstandigheden waren door de massaproductie in fabrieken veelal ronduit slecht: veel lawaai van de machines, slechte ventilatie, soms werken met gevaarlijke stoffen en lange werkdagen. De conjuncturele schommelingen zetten de lonen onder druk en leidden regelmatig tot werkloosheid. Ondersteuning van werkloze leden was dan ook een derde belangrijk kerndoel van de vakbonden.

Ook de ANDB streed voor hogere minimumtarieven en kortere werkdagen en stelde vanaf het begin een weerstandskas in voor werkloze en zieke leden. Daar hield het bij de ANDB niet op. Bij een eerste blik op haar uitgebreide archief vallen meteen diverse nevenactiviteiten op: concerten van eigen koor en fanfare, een eigen drukkerij en bibliotheek en vooral heel veel zogenoemde cursusvergaderingen over de meest uiteenlopende onderwerpen.

Waren er inderdaad veel nevenactiviteiten en wat hielden ze in? Had de bond daar een speciale bedoeling mee? Kwamen de initiatieven daarvoor uit de leden of de leiding? Dat zijn de vragen die ik met mijn onderzoek wil beantwoorden. Op die manier wil ik een indruk krijgen van de betekenis van het lidmaatschap van de ANDB in zijn beginperiode.

Het boek *Diminished Democracy* van Theda Skocpol, professor aan de Harvard-universiteit, haar manier om ‘the meaning of membership’ te onderzoeken, vormt de grootste inspiratiebron voor deze paper.² Ik heb de ANDB onderzocht volgens haar methode: hoe ‘spreken’ de leden en leiders via hun bondsblad, gebouwen, pamfletten, activiteiten, vieringen, de erelintjes, vaandels, liederen en gedichten, en hun deelname aan al die activiteiten.

---

¹ M. van Riessen(e.a.), *Oriëntatie op geschiedenis*, (Assen 2009), 321

² T. Skocpol, *Diminished Democracy, from membership to management in american civic life* (university of Oklahomapress 2003), 74

Een verslag en interpretatie van dit belangrijke onderdeel van mijn onderzoek staat in hoofdstuk 4 beschreven: waren er inderdaad zoveel nevenactiviteiten en maakten ze hun doelen waar? In hoofdstuk 3 ga ik dieper in op de achterliggende redenen van de nevenactiviteiten, via o.a. een beschrijving van de culturele en politieke bagage van vooral ANDB-leider Henri Polak, en de andere doelen die de bond zich stelde. In dit hoofdstuk ook het ontstaan van de ANDB en het karakter van de bond: wat waren de normen en waarden, en hoe gingen ze met elkaar en anderen om? Daaraan voorafgaand geef ik in hoofdstuk 2 een schets van de diamantindustrie en de leefomstandigheden van de arbeiders, mede omdat deze een rol speelden in de vorming van de bond en haar doelen.

Zoals gezegd heeft de ANDB een uitgebreid archief, bewaard in het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Daarin was veel te vinden over de nevenactiviteiten en bovendien zijn daar ook alle jaargangen van het vakbondsorgaan *Het Weekblad* aanwezig. Ik heb voor mijn onderzoek jaargang 1898, uit de beginperiode van de bond, en 1904, toen de bond tien jaar bestond, doorgewerkt. Als tweede primaire bron heb ik het boek *De ANDB* van C.A. van der Velde, de vaste bondshistoricus, gelezen. In de paper staat ook een quote uit de roman van Israël Querido, *Levensgang: roman uit de diamantwerkerswereld*. Uiteraard is het boek fictie, maar in zijn inleidende verantwoording geeft Querido, zelf diamantbewerker, een levendige omschrijving van de werkomstandigheden in de diamantindustrie. Voor meer begrip voor de rol van het socialisme binnen de ANDB heb ik het boek *Waarachtige Volksvrienden, de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* van Dennis Bos en *De socialen zijn in aantocht, de Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, van Marten Schouten gelezen. Om een indruk te krijgen van de leefomstandigheden van de arbeiders las ik de boeken *Wij hebben als mens geleefd, het joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* van Selma Leydesdorff en *Koninkrijk vol sloppen, achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* van Auke van der Woud. Henri Polak was een centraal figuur binnen de ANDB, daarom las ik zijn biografie van Salvador Edmund Bloemgarten. In dit boek stond ook veel informatie over het waarom van de nevenactiviteiten. *Oriëntatie op geschiedenis*, van o.a. Marcel van Riessen was nuttig voor het algemene tijdsbeeld. Tot slot heb ik ook de toespraak van Th. van Tijn, gehouden op een congres van het Nederlands Historisch Genootschap, over het succes van de ANDB, gebruikt. Professor van Tijn was mijn leraar tijdens mijn vorige studeerperiode en hij heeft mij veel geleerd over vakbonden.

Om een nog betere indruk te krijgen van de ANDB heb ik tevens hun stenen overblijfselen bezocht: het vakbondsgebouw, de Burcht in Amsterdam en het voormalige sanatorium Zonnestraal in Hilversum. Wanneer ik deze bezoeken gebruik, zal ik dat nadrukkelijk aangeven.

1. Schets diamantindustrie, leefomstandigheden arbeiders

In dit hoofdstuk geef ik een schets van die kanten van de diamantindustrie die van belang waren voor de ANDB: de gecompliceerde arbeidsverhoudingen en de tijdelijke hausse die ervoor zorgde dat er teveel diamantbewerkers waren en dus lage tarieven. Tevens beschrijf ik in dit hoofdstuk de leef- en werkomstandigheden van de arbeiders, omdat ook die bepalend waren voor het ontstaan van de ANDB en de doelen waarvoor zij stredden.

1.1. Schets diamantindustrie

De diamantindustrie had zich in Nederland vooral in Amsterdam gevestigd. 10.000 mensen vonden hier werk, de helft van hen was joods.³ Kenmerkend voor de diamantindustrie in de 19^e eeuw waren de bijzondere arbeidsverhoudingen, waarbij de rollen van baas en werknemers wisselden en door elkaar liepen. De juweliers/werkgevers maakten gebruik van tussenbazen die de ruwe stenen ter bewerking gaven aan de diamantbewerkers: de klovers, snijders, slijpers en verstellers. De tussenbazen bezaten soms ook de molens en fabrieken waarin de diamanten bewerkt werden, maar vaak werden die werkplaatsen gehuurd. Sommige diamantbewerkers waren hun eigen baas, de zogenoemde eigenwerkmakers. Deze kleine zelfstandigen hadden geen eigen kapitaal en kochten dus kleine partijen ruwe diamanten op krediet. Ze bewerkten de stenen, eventueel met wat knechten, om ze vervolgens onder de marktprijs te verkopen. In tijden van grote werkloosheid steeg het aantal eigenwerkers, omdat het voor de werkloze diamantbewerkers een mogelijkheid was om toch nog wat te verdienen. Met deze groep kleine werkgevers zou de ANDB de meeste strijd voeren. Het feit dat veel werkgevers en diamantbewerkers vrienden of familie van elkaar waren, maakte de strijd van de ANDB er niet gemakkelijker op.

Tegenover al deze versnippering, stond een monopolie van de mijnexploitatie, een samenwerkingsverband tussen belangrijke Londense handelshuizen, en een kartel van internationale handelaars in geslepen diamanten. Hoeveel stenen juweliers kregen, werd nauwkeurig vastgelegd. Dit alles om controle te houden over vraag en aanbod en dus de prijzen.⁴ Naast Amsterdam bestonden twee andere belangrijke diamantbewerkingscentra: Antwerpen en Londen. Wanneer de handelshuizen de tarieven op de ene plek te hoog vonden, weken ze uit naar één van de andere.

Diamant is een luxeproduct, en dus zeer conjunctuurgevoelig. In de tijd voor het ontstaan van de ANDB was de toevoer van ruwe diamant door nieuwe vondsten in Afrika enorm vergroot, de zogenoemde Kaapse tijd. Dat drukte uiteraard de prijzen, maar de vraag naar geslepen diamanten bleef daardoor wel voldoende en dus ook de vraag naar arbeiders. Diamantbewerking was vakmanschap en het verdiende in vergelijking met andere industriearbeid goed. De arbeidsgelegenheid en goede tarieven trokken veel nieuwe leerlingen, waardoor de lonen fors daalden. Ten tijde van de oprichting van de ANDB was

---

³ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, (Amsterdam 1993), 81-90

⁴ Th. van Tijn, *De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB): een succes en zijn verklaring*, Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Amersfoort, 21 oktober 1972

ook de hausse van de Kaapse tijd ten einde: geen spectaculaire nieuwe vondsten meer. Tijdens de oorlog in Zuid-Afrika tussen de Boeren en de Engelsen, een paar jaar later, werd de situatie van de diamantarbeiders rampzalig: er was geen toevoer van ruwe diamanten, de werkloosheid steeg tot ongekennde hoogte.⁵

1.2. Leef- en werkomstandigheden arbeiders

De wijken waar de diamantbewerkers woonden, waren letterlijk eilandjes, grenzend aan het havengebied. De pakhuizen die daar van oudsher stonden, werden omgebouwd tot woonkazernes. De mensen waren arm en woonden vaak met het hele gezin op één kamer, met een emmer met deksel (stilletje) als toilet en één kraan zonder gootsteen. De huizen stonden in nauwe steegjes waar de zon nooit kwam, maar wel allerlei tweedehands handeltjes plaatsvonden, kinderen met afval speelden en vrouwen visjes bakten.⁶ Een beschrijving van een kerkganger die zich door de Jodenbuurt waagt, zegt genoeg: “Wee u de Snoekjessteeg, waar men iedere zondagmorgen voor kerkgang de uitwerpselen van Abrahams nakroost vindt uitgestort”.⁷ De uitzichtloosheid van de arbeiders, regelmatig werkloos, was groot. Daarmee ontbrak het ook vaak aan de puf om iets aan de vervuiling te veranderen.

Ook de arbeidsomstandigheden waren vaak miserabel. De diamantindustrie vond niet plaats in grote fabrieken, die vanaf 1887 toch enigszins in de gaten werden gehouden door enquêtecommissies, maar in kleine werkplaatsen in de sloppenwijken zelf. Israël Querido, zelf diamantbewerker zegt daarover in de inleiding van zijn boek *Levensgang. Roman uit de Diamantwerkerswereld*: “Men zal ervaren, dat niet alleen de fabrieken arbeidsslaven vermoordden, maar dat ook in 't geestdoodend, affjakerend, ongekontroleerd, eindeloos doorwerken en afbeulen van Menschen en kinderen, op gesloten winkels en in huis, in de diamantindustrie 'n vorm van onmenselijkheid heeft bestaan.”⁸ Arbeidstijden van 12 tot 14 uur kwamen steeds vaker voor en kinderarbeid, door zowel jongens als meisjes, was heel normaal.⁹

Specifiek voor de arbeidsomstandigheden van de diamantbewerkers was ook het zeer intensief kijken naar de te bewerken diamant. Achteruitgang van de ogen kwam heel veel

---

⁵ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 160

⁶ A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen, achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, (Amsterdam 2010), 114 en 117

⁷ S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd, het joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940*, (Amsterdam 1987), 67

⁸ I. Querido, *Levensgang: roman uit de diamantwerkerswereld*. L.J. Veen, Amsterdam z.j. [1908] (vijfde druk), Digitale Bibliotheek der Nederlandse letteren, inleiding

⁹ C.A. van der Velde, *De ANDB, een overzicht van zijn ontstaan, zijne ontwikkeling en zijne beteekenis*, (Amsterdam 1925), 34

voor, de ANDB had zelfs artsen in dienst die de ogen keurden.¹⁰ De slecht geventileerde ongezonde ruimtes, het werken met de giftige stof lood, maar ook de honger in tijden van werkloosheid, maakten de diamantbewerkers vatbaar voor lage weerstandsziektes als tbc (zie hoofdstuk 3, Het KSF).

In dit getto van joden, oranjegezind en regelmatig afhankelijk van de liefdadigheid, vaak werkend onder slechte omstandigheden met ingewikkelde arbeidsverhoudingen, probeerden de ANDB-leiders mensen te overtuigen van hun belangrijke rol in een socialistische toekomst. Ze trachten de mensen te laten beseffen dat er gezamenlijk voor gezorgd kon worden dat het anders, beter werd. Die ledenwerving, zo zien we in het volgende hoofdstuk, lukte spectaculair.

2. Ontstaan ANDB, beschrijving leiding, normen en waarden, doelen van de vakbond

In dit hoofdstuk beschrijf ik in het kort het ontstaan van de ANDB en hun eerste jaren van strijd voor de gebruikelijke kerndoelen van een vakbond. Maar vooral wil ik in dit hoofdstuk een beeld geven van de andere kant van de ANDB: wat voor doelen hadden ze nog meer, wat waren hun normen en waarden en hoe gingen ze met elkaar en anderen om? De leiding speelde een belangrijke rol bij het vormen van het karakter van deze bond en haar doelen, daarom in de eerste paragraaf een schets van de achtergrond van hun belangrijkste leider, Henri Polak.

2.1. Politieke en culturele bagage van ANDB-leider Polak

Henri Polak (1868-1943) groeide op aan de Botermarkt in Amsterdam, net op het randje van de in het hoofdstuk hiervoor beschreven joodse buurt.¹¹ Zijn vader was diamantbewerker, maar had zich in de welvarende Kaapse tijd (zie hoofdstuk 1) opgewerkt tot juwelier. Henri hoorde hierdoor niet echt bij het joodse proletariaat, maar stond dichtbij genoeg om zich betrokken te voelen bij hun situatie. Bovendien werd ook hij na de lagere school gewoon diamantbewerker, maar wel één met een enorme studiehonger en de drang om verworven kennis te delen. Zijn leergierigheid en liefde voor cultuur had hij ongetwijfeld van zijn moeder Marianne: zij hield van toneel en las al breiend, het ene boek na het andere.

Na zijn opleiding bij oom Ben Smit, vertrok Henri naar Engeland om daar als diamantbewerker aan de slag te gaan. Daar maakte hij als 20-jarige naar eigen zeggen een heuse bekering tot het socialisme mee. Toen hij op een dag wat depressief over de hopeloosheid van het arbeidersbestaan in het Engelse Victoriapark liep, hoorde hij een zeepkistredenaar over Marx' theorieën oreren. Hij ging onmiddellijk het *Communistisch Manifest* lezen en voelde zich daarna een ander mens: "s Morgens was ik uitgegaan als een

---

¹⁰ IISG: Archief ANDB, 5171 en 5172

¹¹ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 16

onbenullige jongen, 's avonds was ik een overtuigd socialist".¹² Polak was overtuigd van de belangrijke rol die de arbeiders volgens Marx zouden spelen in de strijd tegen het kapitalisme om uiteindelijk tot de socialistische heilstaat te komen. Tegelijkertijd besepte hij ook dat er verbeteringen nodig waren in het hier en nu, qua leef- en werkomstandigheden, maar ook betreffende de ontwikkeling van de arbeiders tot beschaafde socialisten.¹³ Dat besef zou later een belangrijke rol spelen in het vormen van de doelen van de bond. In Engeland kwam Polak ook voor het eerst in aanraking met de vakbonden daar. De structuur van deze vakbonden zou later als voorbeeld dienen voor de ANDB.

Na zijn terugkeer in Nederland vond Polak geestesverwanten in de collega's op zijn nieuwe werk bij juwelier Van Wezel, zelf ook bekend om zijn progressieve politieke opvattingen. Henri Polak, Jos Loopuit, Dolf de Levita en Herman Kuyper, de enige christelijke diamantbewerker in hun kring, vonden elkaar in hun socialistische overtuigingen en belangstelling voor kunst. Zij zouden later ook alle vier een rol spelen bij de ANDB.

De vrienden meldden zich alle vier aan bij de Sociaal Democratische Bond, opgericht door Ferdinand Domela Nieuwenhuis, waar zij ook Jan van Zutphen, toekomstig bestuurslid van de ANDB, leerden kennen. Hoewel ze nauw betrokken waren bij de organisatie en het door de SDB uitgegeven blad *Recht voor Allen*, bleven zij binnen de socialistische beweging een vreemde eend in de bijt.¹⁴ Dat had alles te maken met hun brede intellectuele belangstelling, hun keurige kleding en taalgebruik. Het gros van de aanhang van de SDB bestond uit de zogenoemde radicalen, die redelijk agressief met hun geschriften mensen benaderden op straat en aan de deur, 's nachts leuzen en pamfletten oplakten, niet te beroerd voor een robbertje vechten met politie of politieke tegenstanders. Behalve in stijl, gingen ze ook steeds meer verschillen in opvatting over hoe het socialistische ideaal het best te bereiken was: Polak en de zijnen kozen voor de parlementaire weg, de anderen schaarden zich onder het revolutionaire vaandel van Domela Nieuwenhuis

De spanningen liepen hoog op toen ook Pieter Jelles Troelstra, overtuigd aanhanger van de parlementaire richting en latere oprichter van de SDAP, zich aanmeldde voor de Amsterdamse afdeling van de SDB. De eerste vergadering die hij bezocht leidde bijna tot een gevecht. Nadat Domela Nieuwenhuis en de zijnen Troelstra van van alles en nog wat beschuldigden, Troelstra zelf hen vergeleek met een treurspel, brak het tumult los.¹⁵ Een verslag van Henri Polak zelf in *Recht voor Allen*: "Er werd sterk geapplaudisseerd eener-, gefloten, gejuwd en geschreeuwd anderzijds. Midden in het kabaal sprong Cornelisse op het toneel, waar Troelstra nog steeds stond, en begon tegen dezen uit te varen, zonder zich echter onder al die herrie verstaanbaar te kunnen maken, (...) daar de aanwezigen zich

---

¹² Ibidem.25

¹³ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 483

¹⁴ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden, de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*, (Online boeken site, www.onvoltooidverleden.nl), 312

¹⁵ M. Schouten, *De socialen zijn in aantocht, de Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, (Amsterdam 1976), 249

middelerwijl in twee kampen hadden verdeeld, die elkander bekrijschten en op het punt stonden handgemeen te worden.”

Ook Frank van der Goes, een ander prominent SDB-lid nauw betrokken bij de culturele stroming de ‘Tachtigers’, werd het leven als lid van het parlementaire kamp zuur gemaakt. De revolutionairen vonden hem bekakt en arrogant. Polak en De Levita keken juist heel erg op tegen deze niet joodse, wetenschappelijke en aristocratische man en kwamen daar openlijk voor uit.¹⁶

Het is opmerkelijk dat Van der Goes zo'n aanhanger was van de ‘Tachtigers’, die erom bekend stonden vooral kunst te beoefenen, om de schoonheid van de kunst zelf. Terwijl hij, en vele andere collega-socialisten met Polak voorop, onder de indruk raakte van de Engelse kunstenaar William Morris. Morris was een zeer betrokken socialistische kunstenaar en schrijver, die kunst vooral als ‘artscraft’, als kunstnijverheid wilde zien. Hij had een grote afschuw voor de kapitalistische massaproductie. Zijn socialistische denkbeelden over kunst zijn ook van grote invloed geweest op bij de ANDB betrokken kunstenaars zoals het echtpaar Roland Holst en Hendrik Berlage.¹⁷ Overigens vond ook Polak dat je kunst om de kunst mocht waarderen.

Uiteindelijk was het voor Polak en zijn vrienden niet meer te doen binnen de SDB. Polak oreerde later nog regelmatig over de socialistische staat en omverwerping van kapitalistische verhoudingen, maar hij en zijn politieke vrienden gingen er steeds meer vanuit dat een vereniging die de belangen van de arbeiders in het hier en nu behartigde prioriteit had.¹⁸ Vijf ontwikkelde, socialistische leiders stonden klaar om op het juiste moment de ANDB op te richten.¹⁹

2.2. Ontstaan van de ANDB

Polak en De Levita richtten zich in eerste instantie op de reeds bestaande Nederlandse Diamantbewerkerenvereniging(NDV). Deze vereniging, geïnitieerd door de SDB met medewerking van Jan van Zutphen en Herman Kuyper, was aanvankelijk socialistisch²⁰, maar nu in naam neutraal. Waarschijnlijk om de joodse én christelijke diamantbewerkeren, die in het kielzog van Van Zutphen volgden, makkelijker te bereiken. Naast de NDV bestond al sinds eind zestiger jaren ook de HWV, de Handwerkers Vriendenkring.²¹ Deze vereniging was nadrukkelijk neutraal en probeerde binnen de bestaande maatschappij de leef- en

---

¹⁶ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden, de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*, 313

¹⁷ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 489

¹⁸ *Ibidem.*, 35

¹⁹ Th. van Tijn, Th, *De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerenbond (ANDB): een succes en zijn verklaring*. Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Amersfoort, 21 oktober 1972, (*BMGN 88 afl.3, 415*)

²⁰ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden, de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*,312

²¹ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 44

werkomstandigheden van de vooral joodse diamantbewerkers te verbeteren. Belangrijke leider Heiman Barnstein meende dat dat het beste op internationaal niveau kon gebeuren.

Beide organisaties vonden elkaar op het internationale congres van diamantbewerkers in Antwerpen op 2 juni 1894. Belangrijkste punt van dit congres was het toenemende aantal leerlingen. Deze waren, zoals uitgelegd, aangetrokken door de betrekkelijk hoge lonen tijdens de Kaapse periode, maar drukten de lonen nu de tijd een stuk minder florissant was. Volgens Van Tijn²² was ook juist die precaire situatie een belangrijke voorwaarde voor het ontstaan van de ANDB: door het niveau van de lonen te bewaken vormde de bond een tegenwicht tegen de kartels in ruwe en geslepen diamanten. Sommige juweliers/werkgevers zouden dat al vanaf het begin in de gaten hebben gehad. Hoe dan ook, iedereen op het congres was zich ervan bewust dat het aanbod van arbeidskrachten omlaag moest en vervolgens beheerst moest worden. Ander belangrijk punt was de vaststelling van een internationaal minimumtarief. Ook dat was van het grootste belang voor het bewaken van het loonniveau, omdat werkgevers gemakkelijk uitweken naar het buitenland als daar de tarieven lager waren. Algemeen werd nog afgesproken tot een internationale diamantbewerdersbond te willen komen.

Barnstein was meteen enthousiast voor dit laatste punt en richtte samen met de NDV al in juli het Internationaal Comité op. De Verstellers-, en Briljantsnijdersverenigingen sloten zich in september 1894 hierbij aan. Volgens Jos Loopuit vooral ingedutte verenigingen, ontstaan in de 60er en 70er jaren.²³ Ook Van der Velde doet er licht badinerend over.²⁴ Het was even stil, totdat er begin november spontaan stakingen ontstonden op christenfabrieken in de Jordaan en de Pijp. Aanleiding was de lage beloning. Steeds meer diamantbewerkers sloten zich aan, en trokken onder leiding van Jan van Zutphen naar de Parkschouwburg. Barnstein en Polak snelden toe en er werd door een haastig opgericht stakingscomité een algemene staking uitgeroepen.²⁵ Polak en Van Zutphen werden de onbetwiste stakingsleiders en kwamen dagen niet meer uit hun kleding. Belangrijkste eis was uiteraard het verhogen en vastleggen van het slijperstarief. De staking werd een groot succes, de juweliers gingen en masse overstag en kwamen zelfs de steunkas voor de stakers spekken: “De vrees voor represailles van den kant van der werklieden, die zij zo lang zo onmeedogend hadden geknecht zat er diep in”, aldus Polak.²⁶ De tijd was rijp: anderhalve week later, op 18 november 1894 werd de Algemene Nederlandse Diamantbewerdersbond opgericht.

---

²² Th. van Tijn, *De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond (ANDB): een succes en zijn verklaring*, Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Amersfoort, 21 oktober 1972 (BMGN 88 afl.3, 412 en 413)

²³ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 92

²⁴ C.A. van der Velde, *De ANDB, een overzicht van zijn ontstaan*, 19

²⁵ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 93

²⁶ *Ibidem*, 95

2.3. De eerste jaren en de kerndoelen van de ANDB

Meteen na deze succesvolle staking werd het zogenoemde Hoofdcomité opgericht, enkele maanden later werd het comité omgedoopt tot Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond. Polak werd voorzitter, Jan van Zutphen vicevoorzitter en Herman Kuyper secretaris. Ze stonden meteen voor een belangrijke beslissing: wordt het een socialistische of een neutrale bond? Omdat iedereen ervan doordrongen was dat ze in eerste instantie vooral een machtsblok moesten vormen tegenover de werkgevers, kozen ze het laatste. Iedereen, socialistisch of liberaal, christelijk of orthodox-joods, moest zich thuis moeten voelen bij de nieuwe bond.²⁷ De neutraliteit werd vastgelegd in artikel 2 van de algemene statuten: "De ANDB beoogt de bevordering der stoffelijke en zedelijke belangen der diamantbewerkers, met terzijdestelling van alle godsdienstige, politieke en andere die belangen niet onmiddellijk rakende quastiën". In 1902 werd dit artikel geschrapt en werd de ANDB openlijk socialistisch.²⁸

Zover waren de kersverse bestuurders nog lang niet. Allereerst moest er een stevige organisatie neergezet worden. Dat gebeurde globaal naar Engels voorbeeld: een redelijk hoge contributie (één gulden per week) voor de financiering van de weerstandskas en een goed functionerende administratie. Van dat geld werden ook de professionele bestuurders en een weekblad betaald. Polak, Kuyper en Van Zutphen kregen 24 gulden per week, volgens Polak het gemiddelde loon dat een diamantbewerker hoorde te verdienen. Het eerste nummer van *Het Weekblad*, zo ging het ook heel nihilistisch heten, lag er al aan het eind van de eerste maand.²⁹ In dit nummer was veel aandacht voor het lid worden en klachten over leden die nog niet het beloofde extra geld in de weerstandskas hadden gestort. Polak, die ook redacteur werd van deze krant, maakte zich nog bozer over vakgenoten die toch onder het afgesproken loon waren gaan werken.

Na de oprichting volgde een periode van strijd waarin de werkgevers, vooral de kleinere juweliers en eigenwerkmakers, en vakbond elkaar telkens uitdaagden om hun macht te vestigen.^{30, 31} Belangrijke methode van de werkgevers, verenigd in de Algemene Juweliersvereniging (AJV), was het weren van vakbondsleden, het zogenoemde uitsluiten. Andere manier om de vakbond te bestrijden waren onder de afgesproken tarieven betalen en het stiekem aannemen van extra leerlingen. De ANDB probeerde juist af te dwingen dat alleen vakbondsleden mochten werken; contributie is immers van levensbelang voor een goed functionerende bond. Andere doelen van de bond waren en bleven vaste hogere tarieven, kortere werkdagen, schafttijd en beperking van het aantal leerlingen. De ANDB-actiemiddelen waren stakingen, publicaties via *Het Weekblad* en manifesten, (zie volgende

---

²⁷ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 97

²⁸ IISG: Archief ANDB, 7304 en 7308

²⁹ *Ibidem*, 5386

³⁰ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 119

³¹ C.A.van der Velde, *De ANDB, een overzicht van zijn ontstaan*. Hst. 4 t/m 9

beeldpagina's afkomstig uit het ANDB-archief) en controlebezoeken (zie ook volgende paragraaf). De bestuursleden beseften dat deze machtsstrijd, een bijna constante herhaling van zetten, eerst uitgevochten moest worden. Ook intern werd er gevochten voor een goede structuur en gedisciplineerde leden.

Begin 20^e eeuw, na de laatste grote uitsluiting in 1904, leek de bond zijn macht gevestigd te hebben.³² De belangrijkste kerndoelen, een 9-urige werkdag, een goed minimumtarief, een fatsoenlijke schafttijd en beperking van het aantal leerlingen, waren bereikt.³³ Ook de werkomstandigheden waren verbeterd.³⁴ Dat de vakbond belangrijk was, daar leken nu ook alle leden van doordrongen: bijna alle diamantbewerkeren waren inmiddels lid geworden van de ANDB.

2.4. De 'zedelijke' belangen: Normen en waarden van leiding en leden: hoe gingen ze met elkaar en anderen om?

Niet voor niets werden in de omschrijving van de belangrijkste doelen van de bond (zie hierboven) de zedelijke belangen in één adem genoemd met de stoffelijke. De leiders van de ANDB, die, hoewel de bond in naam neutraal was, allen socialistisch waren, zagen een zo breed mogelijke geestelijke ontwikkeling van de arbeiders als een voorwaarde om tot een socialistische samenleving te komen (zie ook 2.1).³⁵ Zij zouden immers de hoofdrol gaan spelen in het bestrijden van het kapitalistische systeem. Bovendien bleek, zoals duidelijk werd in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk, dat vooral Polak zelf grote belangstelling voor kunst had en een grote behoefte die kennis te delen. Maar voordat de bondsleden zich in politiek, kunst en wetenschap konden storten, was er volgens de leiding eerst een beschavingsoffensief nodig: aanpak van zuip- en asociaal gedrag, betere hygiëne voor lijf en huishouden.³⁶ Voor deze opvoedende en educatieve taken die de bond zich had gesteld, is ruim aandacht in hoofdstuk 3, maar ik noem het hier nadrukkelijk omdat het een belangrijk extra doel van de bond betreft en omdat het bepalend was voor de manier waarop de leiding met de leden omging.

De manier van omgaan van de leiding met de leden was ronduit patriarchaal. Jan van Zutphen had als bijnaam 'ome Jan', Henri Polak hadden ze met alle recht 'papa Polak' kunnen noemen. Vooral de laatste was constant aan het opvoeden, en tikte de leden op de vingers bij verkeerd gedrag. Bijvoorbeeld als oudere diamantbewerkeren hem belachelijk maakten als hij ziertjes kwam winnen onder de leerlingen op de werkvloer. In een speciale uitgave voor jonge leden berispte Polak de grappenmakers en voeg hij zich ernstig af of deze wel ooit goede bondsleden zouden worden.³⁷ Een ander voorbeeld van vaderlijk commentaar komt uit een ingezonden brief in *Het Weekblad* over het niet uit laten praten

---

³² IISG, Het Weekblad, 1e half jaar 1904

³³ IISG, Het Weekblad, jubileumnummer 8 november 1904

³⁴ A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen, achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, 227

³⁵ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 483

³⁶ *Ibidem*, 484

³⁷ IISG: Archief ANDB 5199

van leden tijdens een bondsvergadering. Polak gaf de brief als kop: “Wat niet meer gebeuren mag”.³⁸ Het opvoeden blijkt ook uit herhaalde vermaningen over het verbod op roken tijdens bepaalde bijeenkomsten. Voor de zekerheid herhaalde Polak het deze keer in vier talen: “Jullie verstaan zeker geen Nederlands; No smoking, nicht rauchen, il est défendu de fumer!”³⁹ Ook uit de strenge huishoudelijke reglementen van bijvoorbeeld het koor (zie 3.2) blijkt de patriarchale houding van de leiding.

Het waren ook wel heftige mannen: diamantbewerkers stonden bekend als ruw en drankzuchtig volk.^{40,41} Ze pikten die patriarchale houding ook niet altijd, zoals bleek uit het voorbeeld van Polaks missiewerk, maar ook uit spotgedichten (zie 3.2) en de volgende ingezonden brief: “Die manrie Polak, die had bij zijn sociale moete blijve. Nege uur werke! In mijn tijd hebbe we gewerk twaalf! veertien! vijftien uren! Moste met onse swarte handen onder 't werk eten.” Deze brief lijkt overigens bijna een persiflage, zo overdreven slecht Nederlands, dat komt verder absoluut niet voor in het door Polak strak geredigeerde Weekblad. Bovendien zet het precies alles op zijn kop waar de ANDB voor gaat.⁴²

Soms werd er fijntjes gesuggereerd dat het opvoeden misschien anders kon. Zo verzocht een diamantbewerker in *Het Weekblad* om iets anders te verzinnen in de strijd tegen drankmisbruik, dan de rode kleurstof die nu wordt gegooid in de spiritus, waarmee de diamanten gespoeld werden. De kleurstof laat restjes achter op de stenen, klaagde de brieven schrijver. Blijkbaar schroomden sommige notoire drinkers niet om de werkspiritus als borrel te gebruiken.⁴³

Soms werd de leiding openlijk getrotseerd, zoals bij de verkiezingen in 1904, toen de zittende bondsbestuurders aanvankelijk niet herkozen werden.⁴⁴ Polak was hier niet van gediend: “Het is niet in het belang van de bond als de bestuurders steeds zitten voor de mogelijkheid bij de eerstvolgende verkiezing aan den dijk gezet te worden.”

In het algemeen werd Polak met zijn vermaningen wel gerespecteerd. In elk geval had het volgens onderzoeker Selma Leydesdorff het gewenste resultaat: “De diamantbewerkers, bekend als ruw volkje, waren tien jaar na de oprichting van de ANDB een arbeiderselite, via *Het Weekblad* voorgelicht door Polak over hoe een moderne arbeider hoort te denken en te leven.”⁴⁵ Als een goede vader gaf Polak ook complimentjes. Dat ze het goed deden als vakbondsleden, een stralend voorbeeld waren. Ook de onderlinge verhoudingen tussen christenen en joden, tussen knecht en baas waren volgens Polak verbeterd en de gesprekken

---

³⁸ *Het Weekblad*, 5 augustus 1904

³⁹ *Het Weekblad*, 26 februari 1904

⁴⁰ C.A. van der Velde, *De ANDB, een overzicht van zijn ontstaan*, 179

⁴¹ Th. van Tijn, *De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB)* 414

⁴² *Het Weekblad*, 26 februari 1904

⁴³ *Het Weekblad*, 1 januari 1904

⁴⁴ *Het Weekblad*, 4 november 1904

⁴⁵ S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, (81)

waren van een hoger peil.⁴⁶ Hij toonde ook respect voor de schaamte van de werklozen als hij voorstelt om ze niet meer in natura of bonnen te ondersteunen, maar met het minder vernederende geld.⁴⁷

Vanuit het socialisme komt een andere, voor de ANDB heel belangrijke moraal naar voren: solidariteit. *Het Weekblad* staat er bijna elk nummer, van de door mij doorgewerkte jaargangen, vol mee. Vooral niet-solidaire vakbroeders werden aan de kaak gesteld. Het ging er niet zacht aan toe. Leden die hun contributie niet betaalden, onder het afgesproken tarief gingen werken of niet deelnamen aan stakingen, werden uitgemaakt voor verraders, onderkruipers en klaplopers. Ze werden met naam en toenaam bekendgemaakt (zie afbeelding 1). Dat werd vaak als bijzonder pijnlijk ervaren. Zo ook de brievenschrijvende 'klaploper', die het netter zou vinden als er eerst met de betrokkenen wordt gesproken. "Dat werkt niet," reageerde Polak kort en krachtig.⁴⁸ De onderlinge solidariteit blijkt ook uit het taalgebruik,⁴⁹ men sprak elkaar aan met kameraden, had het over 'wij' en 'onze' bond.(zie 3.3).

De houding van de ANDB en haar leden t.o.v. de werkgevers was ambivalent. Aan de ene kant was er wantrouwen. Zo ging de leiding regelmatig op bezoek bij werkgevers om te controleren of er geen illegale leerlingen waren. IJlings werden die leerlingen soms verstoep, maar een ANDB-delegatie was niet voor een kleintje vervaard: "Wij: - mogen we even plaats nemen juffrouw? (tegelijkertijd zetten wij ons op de leegstaande krukjes) Wij, onmiddellijk opstaande: -Deze plaats is warm! De juffrouw kleurt." Uiteindelijk bleek deze werkgeefster twee meisjes te hebben verstoep.⁵⁰

Zoals gezegd leverde de bond vaak strijd (zie 2.3) met de kleine juweliers, de eigenwerkmakers. Deze kleine ondernemers, die maar nauwelijks het hoofd boven water konden houden schoten ook regelmatig weer in de rol van werknemer. Diamantbewerkers maakten zich boos over hun misplaatste arrogantie en betichtten hen van 'baasjesspelerij'.⁵¹ Soms was Polak ook ronduit kwaad en teleurgesteld in de werkgevers. Zo zei hij in *Het Weekblad* van 26 februari 1904 over de laatste grote uitsluiting: "Zesduizend arbeiders, huisvaders dus dertigduizend mensen door één pennenstreek brodeloos gemaakt." En even verderop in hetzelfde nummer: "Vanaf het begin had de AJV het doel ANDB naar de haaien te helpen". De schrijver van dit stukje waarschijnlijk Polak, vond het wel een voordeel dat je in tijden van oorlog onverbloemd over de tactieken van de tegenpartij kunt spreken. Aan de andere kant was de bond soms ook positief over de werkgevers: er waren ook baasbondsleden, sommigen inden zelfs contributie voor de bond.⁵² Ook het initiatief voor

---

⁴⁶ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 109

⁴⁷ IISG: Archief ANDB 5460, notulen commissie tot ondersteuning werklozen, 6 februari 1898

⁴⁸ *Het Weekblad* 28 oktober 1898

⁴⁹ IISG: Archief ANDB 5567

⁵⁰ C.A. van der Velde, *De ANDB, een overzicht van zijn ontstaan*, 139

⁵¹ *Het weekblad* 7 oktober 1898

⁵² *Het weekblad* 1898 21 oktober 1898

het Koperen Stelen Fonds (zie 3.1) kwam van een baas en tot slot had de AJV zitting in de commissie tot ondersteuning van de werklozen.⁵³

Dezelfde ambivalentie als tegen de bazen, is ook zichtbaar in de houding t.o.v. vrouwen. Negatief als het ging om werkende vrouwen, positief in het betrekken van de vrouwen bij vakbondsactiviteiten. De vrouwelijke collega's werden vaak als loonbedervers gezien, omdat ze, vooral de meisjesleerlingen, tegen een veel lager tarief werkten. Op het internationale diamantbewerkercongres in Antwerpen zei dan ook een afgevaardigde: "Laat de mannen dus aan het werk, de vrouwen in de keuken en de dochters de gelegenheid als goede huismoeders op te groeien".⁵⁴ Polak reageerde meteen socialistisch correct en verklaarde dat alle vrouwen, gehuwd of ongehuwd, recht hebben op betaalde arbeid. En dat met de uiteindelijke gelijkstelling van de lonen van mannen en vrouwen het loonbederf vanzelf zou verdwijnen. Deze motie van Polak werd door het congres aangenomen en daarna werd binnen de diamantbewerkerbond nooit meer dit recht van vrouwen aangevochten.

Natuurlijk zaten er ook veel vrouwen gewoon thuis, soms terwijl manlief zat te drinken in de kroeg. In de tijd van de grote uitsluiting, toen de ANDB middagvoorstellingen organiseerde voor de werklozen, klaagde een diamantbewerkeresvrouw over haar uithuizige man in een ingezonden brief in *Het Weekblad* van 15 april 1904: "Dit blad roept wel steeds op om vooral goede kameraden en trouwe bondsleden te blijven, maar ik roep toch vooral op dat mannen goede huisvaders blijven. Zij zitten na afloop van de variété-middagbijeekomst lekker in de kroeg, de vrouwen thuis met droog brood." Polak was nooit te beroerd om de vrouwen te ondersteunen. Hij sleepte de mannen als het moest uit hun drankhollen en wees hen op hun plichten.⁵⁵ Ook financieel was Polak behulpzaam voor de gezinnen, hij stond zelfs zo vaak garant voor leningen bij de bank dat hij geen toestemming meer kreeg.

De vrouwen werden betrokken bij vakbondsactiviteiten, bijvoorbeeld bij de voorbereiding van de 1-meiviering. In *Het Weekblad* van 29 april werden ze nadrukkelijk aangesproken en werd hen uitgebreid uitgelegd waarom er was gekozen voor het thema 'via de parlementaire weg tot verbetering van de situatie arbeiders te komen'. Uiteraard waren ze van de partij op feestavonden, uitvoeringen en (sommige) cursusvergaderingen. Op een dergelijke laatste bijeenkomst tijdens de grote werkloosheid in 1889 werd er een komisch stuk opgevoerd over 'een jongedame die aan politiek doet'.⁵⁶ Blijkbaar werd deze vrouw nogal belachelijk gemaakt want Polak merkte fijntjes op dat het maar goed was dat er geen feministen in de zaal zaten.

---

⁵³ IISG: Archief ANDB 5460

⁵⁴ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 92

⁵⁵ *Ibidem*, 117

⁵⁶ IISG: Archief ANDB, 5388

3. Welke nevenactiviteiten waren er en pasten deze bij het gestelde nevendoeel?

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat de ANDB naast de gebruikelijke kerndoelen van een vakbond een belangrijk ander doel had: het opvoeden van hun leden tot algemeen ontwikkelde strijdbare socialistische arbeiders, die zich bewust waren van hun rol in de toekomst, maar ook in het hier en nu konden genieten van de schoonheid van kennis en kunst. Bovendien leidde dit nevendoeel tot een patriarchale houding van de leiding, die waarschijnlijk ook door zal klinken in de nevenactiviteiten. In dit hoofdstuk wordt beschreven welke nevenactiviteiten er waren en hoe zij via de methode van Theda Skocpol 'spreken' over hun betekenis. Pasten zij in het hiervoor genoemde nevendoeel van de ANDB: het opvoeden van hun leden. Hiervoor heb ik voornamelijk in het archief van de ANDB gezocht naar alle activiteiten die niet rechtstreeks met de kerndoelen te maken hadden: feesten, vieringen, pamfletten, gedichten, programma's van culturele voorstellingen en educatieve activiteiten. Voor nog meer informatie heb ik ook de twee gebouwen die de ANDB heeft nagelaten bezocht: het vakbondsgebouw de Burcht in Amsterdam en het voormalige sanatorium Zonnestraal in Hilversum. Wat het laatste betreft: in de inleiding is gesteld dat ondersteuning bij de kerndoelen van een vakbond hoorde, maar de ondersteunende activiteit die tot de oprichting van Zonnestraal leidde was zo bijzonder, dat ik die als een nevenactiviteit beschouw. Dat geldt ook voor de speciale middagvoorstellingen die de ANDB organiseerde om de werkloze diamantbewerkers af te leiden van hun ellendige situatie.

3.1. Bijzondere ondersteunende activiteiten

Tijdens de oorlog in Afrika eind 19^e, begin 20^e eeuw steeg de werkloosheid onder diamantbewerkers tot ongekende hoogten. Het Maatschappelijk Werk (MW) van de ANDB haalde van alles uit de kast om de werklozen van hun dagelijkse ellende af te leiden. In de originele kopij voor *Het Weekblad* van de ANDB staan maar liefst elf verslagen van Polak van speciale bijeenkomsten voor werklozen, soms met, soms zonder hun vrouwen.⁵⁷ Sommigen waren echt enkel bedoeld ter vermaak, zoals een feestredenaar die met zijn sketch 'waarom ik zo gauw getrouwd ben' volgens Polak de mensen in deze beroerde tijden aan het lachen maakte. Andere bijeenkomsten waren wel degelijk ter lering, zoals de voordrachten over socialisme en beschaving en een lezing over idealisme en materialisme. Bij de eerste zaten de mensen 'als haringen in een ton', de tweede werd aanzienlijk minder druk bezocht. Daartussenin waren er concerten, voordrachten over bijvoorbeeld 'Fantasie als Aschenpoester, of gedichten van P.A. de Genestet. Alle acteurs, musici en sprekers verleenden hun diensten geheel kosteloos, maar soms werd tot het laatste moment door

---

⁵⁷ IISG: Archief ANDB 5388, kopij ongedateerd, waarschijnlijk 1899, als Polak kandidaat staat voor gemeenteraad Amsterdam. Dit baseer ik op een verkiezingsgedicht over Polak, dat zich in dezelfde kopij bevond. Hij stond twee jaar daarvoor ook kandidaat, maar toe was de oorlog in Afrika nog niet uitgebroken, en was de werkloosheid dus nog niet zo hoog.

bestuursleden de stad doorkruist om op nog een performer te vinden: “Werklozen hebben ook al geen werk, nu ook geen spreker?”⁵⁸

Een tweede bijzondere ondersteunende activiteit was het Koperen Stelen Fonds (KSF), opgericht ten behoeve van tbc-patiënten en diamantbewerkers die leden aan loodvergiftiging en zenuwafmatting.⁵⁹ Koperen stelen werden gebruikt om de diamant vast te zetten, zodat de steen bewerkt kon worden. De stelen werden hiervoor steeds gebogen, waardoor ze uiteindelijk braken. Het was in die tijd gewoonte om de opbrengst op te drinken, het zogenoemde maandaghouden, maar diamantbaas Quelle vond dat de bazen recht hadden op de opbrengst. Er ontstond ruzie en dus besloot Quelle de opbrengst aan de bond te schenken.⁶⁰ Vakbondsleider Jan Van Zutphen zette zich al jaren in voor tbc-patiënten en richtte het KSF op. Vervolgens was hem geen moeite teveel om geld in dat fonds te krijgen. Daardoor konden vele zieken op kosten van de ANDB verpleegd worden, soms zelfs in sanatoria in Davos. In het eerste jaar werd er al ruim 13.000 gulden binnen gehaald. Hierdoor konden zevenentwintig tbc-patiënten, elf zenuwpatiënten en twee patiënten met loodvergiftiging geholpen worden. Op initiatief van Van Zutphen werd na jarenlang intensief onderzoek een methode gevonden waardoor uit het diamantslijpselafval, boort genoemd, weer zuivere diamant gewonnen kon worden.⁶¹ Deze inkomsten voor het KSF resulteerden uiteindelijk in de oprichting van een eigen sanatorium, Zonnestraal (zie 3.2). Aanvankelijk zetten gezonde diamantbewerkers zich kosteloos in om mee te helpen aan de ontwikkeling van de methode. Later financierden de werkgevers dat voor een deel.

Hoewel Zonnestraal pas in gebruik werd genomen in 1928, en dus buiten mijn onderzoeksperiode valt, ligt de basis ervan in het Koperen Stelen Fonds en was het dus een bezoekje waard. Door de manier waarop het gebouwd is komen alle ideeën van Polak over gezond leven tot uiting: frisse lucht, licht, natuur en zon.⁶² Het gebouw bestaat voor het grootste gedeelte uit glas, en er kan van alles opengeschoven worden, zodat de patiënten met bed en al naar buiten gereden konden worden. Het ligt nu verscholen in het bos, maar toentertijd lag het geheel open op de heide, zodat het zonlicht van alle kanten kon toestromen. Ook hier aandacht voor cultuur: In een grote zaal met podium werden regelmatig uitvoeringen gehouden. Bovendien konden herstellende diamantbewerkers weer voorzichtig aan de arbeid in bijbehorende werkplaatsen. De stijl van architecten Jan Duiker en Bernard Bijvoet was totaal anders dan die van architect Berlage, die het onder meer het vakbondsgebouw ontwierp. Zij behoorden tot de stroming van het zogenoemde Nieuwe Bouwen, gekenmerkt door het gebruik van glas en beton.

---

⁵⁸ *ibidem*, 5388

⁵⁹ *ibidem* 5505, statuten 1899

⁶⁰ C.A. van der Velde, *De ANDB*, 669

⁶¹ IISG: Archief ANDB 5557

⁶² Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 492 en 509

De opening van sanatorium Zonnestraal, 12 juni 1928. Op de foto staan velen die bij de totstandkoming van het sanatorium betrokken waren, zoals geneesheer-directeur Sajet en architect Duiker. Van Zutphen was aanwezig als voorzitter van het Koperen Stelenfonds. Grote afwezige was Henri Polak: hij vond het gebouw ronduit lelijk (IISG).

De hiervoor genoemde activiteiten hebben op het eerste gezicht niets met het nevendoeel van de ANDB te maken, zij waren vooral ondersteunend van aard. Maar ook in de voorstellingen komt de opvoeding aan bod. En met het schenken van de koperen stelen aan de bond werd ook het drankmisbruik bestreden. Bovendien kregen ook de zieke diamantbewerker hun portie cultuur.

3.2. Diverse nevenactiviteiten: Ontspanning en vieringen in al haar uitingen, en het vakbondsgebouw

Ontspannen deed de diamantbewerker bijvoorbeeld door mee te doen aan het eigen Fanfarekorps (zie afb. I) Excelsior. Deze fanfare gaf stevast acte de présence bij belangrijke vieringen, zoals het vierjarig bestaan in 1898 en de viering van 1 mei in hetzelfde jaar.⁶³ Polak deed verslag van de gebeurtenis en meende dat het vaandel van de eigen ANDB, geschilderd door Roland Holst, een van de mooiste was: "Magnifiek, vooral ook de stoere arbeider, de toorts der verlichting in de forsche hand, den arm beschermend uitgestrekt over het juweel der organisatie". Volgens Polak hing er een sfeer van vriendschap, allen broeders en zusters. Enig puntje van kritiek: er was te weinig muziek en de muziek die er was speelde ook nog eens dwars door elkaar heen. Dat weerhield Excelsior er niet van om zich zelf flink te fêteren met een pleziervaart op de salonboot Ceres op 13 augustus 1898, het geheel opgeluisterd met een geheelonthoudersbuffet. Het vijfjarig bestaan van de ANDB werd helemaal groots gevierd: een optocht waaraan allerlei arbeidersverenigingen meededen met verschillende muziekgezelschappen, waaronder Excelsior, opgetuigd met

---

⁶³ *Het Weekblad* 6 april 1898)

banieren en vaandels. De optocht eindigde in een internationaal arbeidersfeest in de concertzaal van het Paleis voor Volksvlijt.⁶⁴ Ook in 1902 werd het jubileum groots gevierd met Excelsior. Het was een heel divers programma van Brahms tot volksliederen.⁶⁵

De leden konden hun vrije tijd ook doorbrengen bij het Diamantbewerkmannenkoor. Blijkbaar kostte het nogal moeite om de mannen in toom te houden. In het huishoudelijk reglement uit 1896 stond nadrukkelijk dat de koorleden op straffe van een boete het oefenlokaal niet mochten verlaten en dat de commissaris van onderzoek het gedrag van de zingende leden onder de loep mocht houden. De discipline werd er verder ingehouden door het instellen van een schorsing die volgde als je vier keer aan een stuk wegbleef bij de repetities. Bij uitvoeringen waren de koorleden verplicht zichtbaar het insigne te dragen en geroeyeerde leden werden bij deze zogenoemde soirees niet toegelaten. In *Het Weekblad* staan regelmatig verslagen van deze uitvoeringen. Meestal hield Polak zich op de vlakte door een opsomming van de gebrachte liederen en de uitspraken dat het allemaal prachtig was en natuurlijk druk bezocht. Maar soms waagde hij zich aan een heuse recensie, waarbij de uitvoerende tenor Schoenmaker er niet al te best afkwam: "Zang is niet zijn ware leest."⁶⁶

Feesten die niet door eigen koor of fanfare opgeluisterd werden, waren er ook. Al in het eerste jaar van het bestaan van de ANDB werd er een 'Groote Buitengewone' feestavond georganiseerd om geld in te zamelen voor een eigen banier. Behalve muziek was er ook 'Groot Brilliant Vuurwerk', een fancy fair met loterij. (zie afbeelding 2)

Blijkbaar werd er wel vaker gegokt, want de loterijclub van de diamantbewerkmannen 'Wij willen wat winnen' doneerde in 1907 166 gulden aan het KSF. Een goede zaak vond Jan van Zutphen: "zomaar gewonnen geld geeft vaak ook veel ellende!"⁶⁷ Ten behoeve van dat Koperen Stelenfonds werd er in 1911 een groot feestconcert gegeven in het Amsterdamse concertgebouw. Het programmaboekje staat vol opvoedende leuzen: "Elke diamantbewerker hoort een propagandist te zijn, het is een uiting van hoge beschaving steeds de zwakke te hulp te komen." En "Ome Jan kijkt treurig bij te weinig geld, doe uw best hem in een prettige stemming te brengen." Tot slot: "Hij die voor zijn zieke kameraden zorgt, begrijpt zijn plaats als zelfbewuste arbeider".⁶⁸ Voor het KSF werd in 1910 een tentoonstelling gehouden van zelfgemaakte (kunst)voorwerpen. Initiatiefnemer was Japie Delden, die zelf een lampje voor de tentoonstelling maakte. Vanaf dat moment werd het lampje het symbool van het Fonds. (zie afbeelding 3)

Bij het 10-jarige bestaan werd er geen feest gevierd. Niet omdat er geen reden toe was, integendeel, na een maandenlange strijd, wederom om beperking van het aantal leerlingen, minimumtarief slijpers en een negenurige werkdag, had de ANDB gezegevierd. Maar door de

---

⁶⁴ IISG: Archief ANDB, 5141 en 5142

⁶⁵ Ibidem, 5181

⁶⁶ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 500

⁶⁷ IISG: Archief ANDB, 5192

⁶⁸ Ibidem, 7108

langdurige uitsluiting was de kas leeg. Er kwam wel een speciaal feestnummer uit waarin Polak zich zelf neerzette als de verpersoonlijking van de bond - “vergeef mij de ijdelheid” - als woord- en penvoerder, en als het ware receptie hield voor alle gastschrijvers.⁶⁹ Uiteraard veel felicitaties en herinneringen in dit nummer, maar ook een prachtige uitneembare prent van Roland Holst als symbool van het 10-jarige bestaan.

Het valt op dat bij al deze vieringen en ontspannende activiteiten het opvoeden gewoon doorging: het disciplineren van de koorleden door middel van regels en controle, de gift van de gokkers aan het KSF - die door Van Zutpen van een moralistisch tintje werd voorzien -, het ontbreken van drank tijdens de pleziervaart van de fanfare en de opvoedende leuzen in het programmaboekje van de feestavond van het KSF. Tegelijkertijd waren dit initiatieven om de diamantbewerkers in aanraking te laten komen met muziek en zang en hen te laten merken dat je ook op een andere manier je vrije tijd kan besteden behalve drinken in de kroeg. De feesten en optochten, met de daarbij horende vaandels en banieren lieten bovendien zien dat ze solidair aan elkaar waren, strijdbaar trots op henzelf en de bond en dat graag naar buiten toe uitstraalden.

Afb. I

---

⁶⁹ *Het Weekblad*, 18 november 1904

Symbolen, de verbeelding van de bond, waren belangrijk voor de leden. Je ziet ze terug in bovenstaand vaandel en in de prachtige banier van Roland Holst, dat megedragen werd in de 1 mei optocht. Ook de gedenktekenen die dezelfde kunstenaar maakte na de maandenlange uitsluiting in 1904, waar veel diamantbewerkeren onder hadden geleden (zie afb. II), verbeelden dezelfde waarden als strijdvvaardigheid en bescherming van de bond.

Op naam gestelde dankbetuiging van de ANDB voor steun tijdens een vakbondsactie in 1904.

Afb. II

Dat geldt in het kwadraat voor het door Berlage ontworpen bondsgebouw dat in 1900 in gebruik werd genomen. Deze Burcht van de Arbeid moest symbool staan voor waar arbeiders toe in staat waren. Ook moest het van Polak zoveel mogelijk het ideale huis benaderen, waar de arbeiders konden verblijven in een omgeving van schoonheid. Het

moest de kunstzin van de diamantbewerkers bevorderen.⁷⁰ Tijdens mijn bezoek aan De Burcht, nu gebruikt door de vakbonden voor wetenschappelijk onderzoek, kan ik alleen maar bevestigen dat het gebouw er niet alleen van buiten prachtig uit ziet, maar ook binnen voel je de grandeur. Als je in het trappenhuis staat, dat nog het meest doet denken aan een tekening van Escher, zie je overal om je heen schilderijen met vakbondsdeugden als opoffering, strijdbaarheid en solidariteit. Diezelfde thema's zie je terug in de fresco's van Roland Holst met onderschriften van zijn vrouw Henriëtte in de vergaderzaal. Langs de muren lopend ontrolt zich het martelaarsverhaal van een jonge arbeider die zich ontwikkelde tot socialist en als zodanig vocht voor een betere toekomst. Zoals een martelaar betaamde stierf hij op het slagveld en werd hij als een held herdacht. De muurschilderingen in de vergaderzaal symboliseren de geschiedenis en de toekomst van de arbeidersbeweging. Die geweldige toekomst, wanneer de strijd klaar is en arbeid en schoonheid samenvallen, werd verbeeld meteen boven de hoofdingang van de vergaderzaal (zie afb. III). De bovenste verdieping werd ingenomen door de bibliotheek, een aantal kasten uit die tijd staan wat verloren in de ruimte. De gids weet te vertellen dat Polak af en toe optrad als bibliothecaris en de leden overhoorden of ze de teruggebrachte boeken wel goed hadden gelezen. Ik heb geen bewijs hiervoor gevonden in mijn bronnen, maar het lijkt onmiskenbaar des Polaks. De leden waren duidelijk trots op hun Burcht. Ze zamelden regelmatig geld in om het gebouw te verfraaien, zoals het stenen reliëf in de hal.

Eens zal de dag opgaand vinden arbeid en schoonheid vereend

Afb. III

---

⁷⁰ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 150

Het bondsgebouw werd ook geëerd door middel van een andere uitingsvorm van de leden; het gedicht. Het volgende is van Bram Westergeest: *“Pantsier voor werkers die om-vér-gelopen, door ‘t kapitaal, zich willen heffen op, omhoog de nek, omhoog het oog, tesaam omhoog en aan den top hunner geestdriftige reischaren, de vlag der roode proletaren. Kasteel voor wie aanziet de pijlenforsch, vierkantel om den saamgedrongen gebouw, die in zichzelf bestaat en sterkt de norsche transen voor wie naadren zal, maar geeft zijn uitgelegde trappen, den werkers die daar binnen stappen”*.⁷¹

Dichten deden de leden graag en veel. Woorden vol strijd, trots op de bond en het hoofd waardig omhoog, bijvoorbeeld deze: (...) Met moed in het hart aan het strijden, Het hoofd fier en dapper omhoog. (...) En moet gij het fiere hoofd buigen, toch zal dan uw vijand getuigen: O, ANDB zij zijt groot!”⁷² Het eerste gedicht wat ik vond, stamt uit het persoonlijk plakboek van Polak. Hoewel enigszins van Sinterklaasrijmniveau, werden de Bestuursleden lief voorgesteld: “Henri Polak, die is bekend, men noemt hem een flinke vent (...), Herman Kuyper ook erbij, die staat hem steeds flink terzij, maar daarin staan zij niet alleen, want Jan van Zutphen met zijn baard, is voor de bond ook alles waard”⁷³. Jan van Zutphen zelf greep ook naar de dichtpen t.g.v. het 10-jarige bestaan⁷⁴: “Houd hoog die taak, blijf onze trots, en voor den arbeid steeds een rots, een steun bij voorwaarts streven, vuur van onbedwingbare diamant, zij een symbool den werkersstand, tot mooier leven.” En natuurlijk was er ook hét strijdlied, geschreven door oncle (ome Jan?). (zie afbeelding 4)

De in dit laatste stuk van deze paragraaf beschreven activiteiten hebben vooral te maken met het socialistische ideaal: de strijd tegen het kapitalisme om uiteindelijk tot een socialistische samenleving te komen. Maar de trots, solidariteit en strijdbaarheid die zo uit hun symboliek spreekt, speelden ook een belangrijke rol in hun heden: de strijd voor betere arbeidsomstandigheden en hogere lonen. De vieringen, optochten en het vakbondsgebouw zullen ook het saamhorigheidsgevoel hebben bevorderd en werd op deze manier ook naar buiten toe uitgestraald. Dat de leden trots waren op hun bond blijkt onder meer uit de gedichten en de vele versieringen die zij gaven aan het bondsgebouw

3.3. Educatieve activiteiten

De activiteiten die in deze paragraaf behandeld worden zijn bij uitstek passend bij het door de ANDB gestelde nevendoeel: het beschaven en ontwikkelen van de arbeiders. Polak deed dit met verve en bijna continue in zijn artikelen en commentaren in *Het Weekblad*. Hij bemoeide zich zelfs met het huishouden door tips te geven over het goed doorluchten van het huis en slapen met het raam open. Deed je dat niet, dan verminderde je je weerstand. En om je huis stijlvoller te maken: weg met dat drukke en vieze behang, een rustig behang in een effen tint, desnoods gewoon inpakpapier doet wonderen.⁷⁵ Uit dit soort adviezen blijkt

---

⁷¹ *Het Weekblad*, 15 januari 1904

⁷² *Ibidem*, 18 maart 1904

⁷³ IISG: Archief ANDB 8011

⁷⁴ *Het Weekblad*, jubileumnummer 18 november 1904

⁷⁵ S. E. Bloemgarten *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 492

dat Polak ook veel waarde hechtte aan verbetering van de kwaliteit van het leven in het heden.

Polak richtte, naar eigen zeggen vanuit persoonlijke ervaringen, ook vaderlijke woorden tot de jonge diamantbewerkers over prostitutie en geslachtsziekten.⁷⁶ Prostitutie zag Polak overigens als een uitwas van de kapitalistische, zogenaamde fatsoenlijke opvatting over het monogame huwelijk. In een lang kopijverhaal voor het weekblad weet hij in één pennenedem militarisme, prostitutie en de slechte kwaliteit van de medische zorg als direct gevolg van het kapitalisme neer te zetten.⁷⁷ Als zijn braafste leerling heeft hij naar eigen zeggen: “(...) geprobeerd de marxistische methode op alle onderdelen van de maatschappij toe te passen (...)” Hij komt dan tot de conclusie dat ook artsen vanuit materiële motieven kiezen voor de traditionele geneeskunde: het enkel bestrijden van de symptomen via recepten voor de ‘vergiftwinkel’, oftewel de apotheek. Dit alles in plaats van de oorzaken van slechte gezondheid aan te pakken. Volgens Polak zeggen de artsen niets tegen hun rijke klanten over het veranderen van hun overvloedige levensstijl, anders zouden ze al gauw deze patiënten kwijt raken!

Het was een behoorlijk ingewikkeld verhaal, maar dat werd überhaupt niet geschuwd in *Het Weekblad*. Zo waren er vele zogenoemde feuilletons, die overigens niet per se fictieverhalen hoefden te zijn, maar wel uit meerdere afleveringen bestonden. Onderwerpen waren bijvoorbeeld de werking van het oog, licht en elektriciteit⁷⁸ en een gedetailleerde beschrijving van de manier waarop Roland Holst de fresco's maakte voor het bondsgebouw.⁷⁹ Ook verschenen er regelmatig vertalingen van diverse Engelse romans, met sociale kwesties als onderwerp. Bijvoorbeeld van de door Polak zo bewonderde William Morris en de Pygmalionnovelle van Wilhelm Hegeler⁸⁰ Om de lezer een beetje tegemoet te komen, en hem tegelijkertijd op te voeden, was er in elk nummer van *Het Weekblad* een uitleg van de moeilijke woorden. In het nummer van 7 oktober 1898 besteedde Polak zelfs het hoofdartikel aan taalgebruik. Hij had gemerkt dat verkeerd taalgebruik leden soms ook in de weg zat bij het formuleren van voorstellen op bondsvergaderingen. De grootste valkuil was volgens Polak de neiging om dure stadswoorden te gebruiken. Niet doen, gebruik je eigen normale taal’ was het advies. Maar toen hij zelf grove woorden gebruikte bij een vertaling van een boek van John Adcock, kreeg hij onmiddellijk commentaar van lezers.⁸¹ Polak verdedigde zich door te stellen dat dit boek ging over de ellende van drankmisbruik en dat dronkaards nu eenmaal zo spraken.

Over drankmisbruik had hij het ook in het nummer van 8 november 1898, in een artikel over de motivatie van werkgevers om niet akkoord te gaan met een minimumloon: “Laten ze

---

⁷⁶Ibidem, 508

⁷⁷ IISG: Archief ANDB 5388

⁷⁸ Weekblad, 8 november 1898

⁷⁹ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 496

⁸⁰ IISG: Archief ANDB, 5386

⁸¹ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 110

eerst maar eens zes dagen per week onbeneveld komen werken.” Polak gaf ze groot gelijk: “Waarvoor is dat toch nodig, dat vieze vocht drinken (...), waarom verdierlijken ze zich zoo en benadeelen ze zichzelf, hun gezinnen en de gemeenschap”. *Het Weekblad*, waarvan Polak ook een soort familieblad probeerde te maken, compleet met familieadvertenties, werd gretig gelezen. Het wekelijks hoofdartikel was hét onderwerp van gesprek onder de leden.⁸² Dat merk je tevens aan de talloze ingezonden brieven van lezers, vaak reagerend op een artikel, maar ook op elkaar, op onderkruipers, en met tips voor het vak of om geld opzij te leggen voor een vrije dag op 1 mei. In 1895 heeft *Het Weekblad* een oplage van 8000, een abonnement kostte toen 40 cent per maand.⁸³

Voor de ontwikkeling van de arbeiders waren de concerten, voorstellingen en lezingen minstens zo belangrijk. Deze zogenoemde cursusvergaderingen werden georganiseerd door het Maatschappelijk Werk (MW). Deze afdeling van de ANDB werd al genoemd in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk. In moeilijke tijden werd de frequentie en het vermaaksgehalte van de cursusvergaderingen hoger om de werklozen af te leiden. Het hoofddoel van MW was echter, zo werd in hun programmering gesteld: “De geestelijke opvoeding van onze vakgenooten”.⁸⁴ In het programma staan vele lezingen over de internationale arbeidersbeweging “om de vakgenoten meer besef bij te brengen welke plaats zij als lid van onze organisatie in de proletarische beweging moet innemen”. Geliefde gastspreker was Henriëtte Roland Holst. Behalve over haar gedichten sprak zij ook graag over het socialisme, hoe de strijd die de ANDB-leden regelmatig moesten voeren, onderdeel was van de grote strijd voor de overwinning van het proletariaat. Ze sprak tevens over arbeidersklasse en beschaving: “De taak van de arbeidersklasse is een betere samenleving te grondvesten. Eenheid te brengen in plaats van de scherpe tegenstellingen die het kenmerk zijn van de kapitalistische maatschappij. Tijdperk van het socialisme zal zich onderscheiden doordat de schat van wetenschap en kunst het gemeengoed zal zijn van allen.”⁸⁵ Precies ook het thema van de schilderijen in het vakbondsgebouw, beschreven in paragraaf 3.2.

Ook Polak gaf graag lezingen, regelmatig over de Engelse vakbeweging, zijn eigen inspiratiebron, maar misschien nog wel liever over muziek. Ook daarbij schuwde hij de complexiteit niet. Bijvoorbeeld bij zijn Wagnerlezingen waarbij hij sprak over onderwerpen als ritme, melodie, harmonie, ontwikkeling van de opera tot heden en ‘symphonische dichtung’, bepaald geen simpele onderwerpen. De lezingen werden in drie avonden gegeven en bij elke bijeenkomst steeg het aantal bezoekers. Blijkbaar lieten de diamantbewerkers zich graag verheffen.⁸⁶

Alhoewel: Maatschappelijk Werk klaagde in augustus 1904 over te weinig aanmeldingen voor de winterprogrammering. En dat met de recent ingestelde kortere 9-urige werkdag, die

---

⁸² Ibidem, 110

⁸³ IISG: Archief ANDB, 5392

⁸⁴ *Het Weekblad*, 26 februari 1904

⁸⁵ *Het Weekblad* 1 januari 1904

⁸⁶S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 501

volgens MW toch zou moeten opwekken tot meerdere ontwikkeling: “Men zou gaan denken dat alle diamantbewerkers knap genoeg zijn!” Duidelijk cynisch bedoeld, de schrijver vermoedde laksheid en riep op om zich alsnog te laten inschrijven: “Laatste kans!”⁸⁷

MW noemde in hetzelfde nummer nog twee educatieve activiteiten: de leesclub, waarbij de leden één keer per week een boek bespraken onder leiding van een letterkundige, en natuurlijk de bibliotheek, de bondsboekerij, een paradepaardje van de ANDB. In het verslag van MW aan Bondsbestuur was er net een ingrijpende vernieuwing van de bibliotheek geweest.⁸⁸ Specialisten op onder meer godsdienstig, filosofisch, geschiedkundig, natuurkundig en cultureel gebied, hadden met elkaar 2800 titels bij elkaar gesprokkeld. Van de leden werd een bijdrage van 35 cent aan de catalogus verwacht. Bij de bondsdrukkerij werden soms boeken uitgegeven, die de leden goedkoop konden aanschaffen via *Het Weekblad*.

Letterlijke horizonverbreding was ook belangrijk voor de algemene ontwikkeling. Daarom kon er bij de ANDB gespaard worden voor een reis naar Parijs ter ere van de internationale bijeenkomst van diamantbewerkers, en naar Brussel voor de internationale tentoonstelling in 1907.⁸⁹ Voor leerlingen werden er educatieve uitstapjes naar mooie plekjes in Nederland georganiseerd, want Polak wilde de leden ook de liefde voor de natuur bij brengen. Hij spoorde hen tevens aan populairwetenschappelijke natuurstudies te lezen, dat loopt toch heel anders door het Vondelpark vond hij.⁹⁰ Ter educatie van de bestuursleden zelf bezochten zij conferenties over geheelonthouders en kinderbescherming.⁹¹ Over de laatste was er grote verontwaardiging dat er alleen feministen en adellijke vrouwen aanwezig waren. De arbeiders om wier kinderen het toch eigenlijk ging, ontbraken. Over de inhoud verder geen woord, alleen dat het om afschuwelijke verhalen en hoge cijfers ging.

In dit hoofdstuk is gebleken dat er inderdaad veel nevenactiviteiten waren. De educatieve activiteiten van deze laatste paragraaf vallen duidelijk onder het door de ANDB gestelde nevendoeel: de ontwikkeling van de arbeiders. De cursusvergaderingen, de artikelen in *Het Weekblad*, de bibliotheek en de mogelijkheid om te reizen, dit alles droeg bij aan de ontwikkeling van de ANDB-leden.

---

⁸⁷ *Het Weekblad*, 29 augustus 1904

⁸⁸ IISG: Archief ANDB, 5567

⁸⁹ *Ibidem* 5567

⁹⁰ S. E. Bloemgarten, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, 511

⁹¹ IISG: Archief ANDB, 5563

Conclusie

Zoals ik in mijn inleiding heb gesteld, heb ik in deze paper geprobeerd de vraag te beantwoorden of er inderdaad zoveel nevenactiviteiten werden georganiseerd en of deze een bepaald doel hadden, naast de gebruikelijke kerndoelen van een vakbond.

Voor het beantwoorden van het tweede deel van deze vraag heb ik veel gehad aan de secundaire bronnen, zoals de boeken van Dennis Bos en Salvador Bloemgarten. Daaruit heb ik kunnen opmaken dat de leiding van de ANDB inderdaad een belangrijk nevendoeel had: de opvoeding van de diamantbewerkers tot ontwikkelde arbeiders, zich bewust van hun rol in de vorming van een socialistisch samenleving. Tegelijkertijd was er volgens de leiding, voor de als ruw bekendstaande diamantbewerkers een beschavingsoffensief nodig om tot een gezondere en beschaafdere levensstijl te komen. Denk daarbij aan het drankmisbruik en de slechte hygiëne van lijf en leefomstandigheden. Deze zaken speelden zich vooral in het heden af. Dat gold volgens mij ook in grote mate voor de ontwikkeling van de arbeiders. Hoewel het uiteindelijke doel van de ontwikkeling was om tot bewuste socialistische arbeiders te komen, lijkt ook dit veelal bedoeld te zijn om de kwaliteit van het leven van de arbeiders in de tegenwoordige tijd te bewerkstelligen. Ik baseer dit op mijn bevindingen in hoofdstuk 2, waarin duidelijk werd dat de ANDB-leiders ook wat betreft hun kerndoelen kozen voor verbetering van de arbeidsomstandigheden en lonen binnen de huidige kapitalistische samenleving. Ook kozen ze politiek gezien voor de parlementaire weg om tot een betere situatie en emancipatie van de arbeiders te komen. Bovendien, zo valt in dit zelfde hoofdstuk te lezen, gaf Polak ook om de kunst om de kunst zelf en wilde hij die belangstelling maar al te graag delen.

Het opvoedende doel leidde tot een patriarchale stijl van leidinggeven, waarbij de leden constant werden vermaand en opgevoed. Af en toe was er verzet, zoals het in eerste instantie niet herkozen worden van het bestuur, maar in de meeste gevallen leken de leden deze opvoeding zich te laten welgevalen. Deze stijl van leidinggeven leidde ook tot het feit dat de meeste initiatieven voor nevenactiviteiten vanuit de leiding kwamen. Ik ben nauwelijks initiatieven vanuit de leden tegen gekomen. Hun betrokkenheid blijkt wel uit de vele schenkingen aan het vakbondsgebouw en de tweezijdige communicatie in *Het Weekblad*. Regelmatig verschenen er brieven met reacties op artikelen of tips voor elkaar.

Ook op het eerste deel van de vraag of er inderdaad zoveel nevenactiviteiten waren, kan ik met een volmondig 'ja' antwoorden: in hoofdstuk 3 heb ik verslag gedaan van alle activiteiten die ik in het archief van de ANDB heb gevonden. Deze variëren van bijzondere ondersteunende activiteiten, vieringen, vrijetijdsbestedingen, tot educatieve activiteiten. Ook de stenen overblijfselen, zoals het bondsgebouw en het sanatorium, en allerlei andere uitingvormen van de bond, zoals gedichten, pamfletten, en banieren heb ik onderzocht volgens de methode van Theda Skocpol, om er achter te komen of de bond zich met meer bezighield dan alleen de gebruikelijke kerndoelen. Wat het laatste betreft: de vieringen,

gedichten, banieren en het vakbondsgebouw, beelden vooral socialistische waarden uit, zoals trots op henzelf en de bond, strijdbaarheid en solidariteit.

Voor de educatieve activiteiten - zo heb ik in hoofdstuk 3 laten zien - passen naadloos bij het gestelde doel van opvoeding van de arbeiders. En dat waren er veel: culturele voorstellingen, cursusvergaderingen, talloze educatieve artikelen in *Het Weekblad*, de bibliotheek en de leesclub, allen bedoeld om de diamantbewerkers te ontwikkelen en hen oog te geven voor de schoonheid van kunst en wetenschap. Hoe succesvol al deze activiteiten waren is moeilijker te meten. Henri Polak noemt de belangstelling wel in zijn verslagen van activiteiten, maar hij is natuurlijk geen objectieve bron. Hij meldde wel eerlijk als het aantal deelnemers tegenviel. Ook Maatschappelijk Werk klaagde af en toe over gebrek aan inschrijvingen. Wat betreft de bibliotheek heb ik wel veel aanmaningen om boeken terug te brengen gevonden, maar dat kan net zo goed betekenen dat ze de boeken vergaten te lezen. Het enige objectieve bewijs voor grote deelname heb ik gevonden bij de Wagnerlezingen.

Bewijs dát de leden zich ontwikkelden vond ik vooral in de secundaire literatuur bij Bloemgarten, Van der Woud en bij Selma Leydesdorff. De laatste noemde de diamantbewerkers na het tien jaar lang ondergaan van de beschavingen van Polak, een arbeiderselite. Ze kwamen, zo beschreef ik in hoofdstuk 1, ook van heel ver. Van arme veelal oranjegezinde eenvoudige arbeiders, vaak afhankelijk van kerkelijke liefdadigheid en bekend staand als ruig volk, ontwikkelden de diamantbewerkers zich, zo blijkt in ook uit hun gedichten, gebouwen en vieringen, tot solidaire arbeiders, trots op zichzelf en op hun bond.

De conclusies samenvattend: de ANDB had naast haar kerndoelen een belangrijk ander doel: het opvoeden van de diamantbewerkers tot ontwikkelde socialistische arbeiders. Daartoe organiseerden zij vele specifieke educatieve activiteiten, maar het opvoeden klonk bijna in al haar handelingen door. Hoewel ik niet veel bewijzen voor grote deelname heb gevonden, lijken ze daar na een aantal jaren redelijk in geslaagd te zijn. Met die kanttekening dat het uiteindelijk toch vooral vorm heeft gekregen in kwaliteitsverbetering in vele opzichten van het leven in het heden van de diamantbewerkers. De socialistische heilstaat, zo weten wij inmiddels, is er ook nooit gekomen. De verwachting daarvan was wel een grote inspiratiebron van de ANDB.

Literatuurlijst

Primaire bronnen:

- IISG: Archief ANDB en Beeldmateriaal
- IISG: *Het weekblad*, jaargangen 1898 en 1904
- Van der Velde, C.A., *De ANDB, een overzicht van zijn ontstaan, zijne ontwikkeling en zijne beteekenis*, (Amsterdam 1925)
- Querido, Israël, *Levensgang: roman uit de diamantwerkerswereld*. L.J. Veen, Amsterdam z.j. [1908] (vijfde druk) In de Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren [p. XVI]

Secundaire bronnen:

- Bloemgarten, Salvador Edmond, *Henri Polak, Sociaal democraat 1868-1943*, (Amsterdam 1993)
- Skocpol, Theda, *Diminished Democracy, from membership to management in american civic life* (university of Oklahomapress 2003)
- Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden, de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*, (Online boeken site, www.onvoltooidverleden.nl)
- Leydesdorff, Selma, *Wij hebben als mens geleefd, het joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940*, (Amsterdam 1987)
- Van der Woud, Auke, *Koninkrijk vol sloppen, achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, (Amsterdam 2010)
- Van Riessen, Marcel (e.a.), *Oriëntatie op geschiedenis*, (Assen 2009)
- Schouten, Marten, *De socialen zijn in aantocht, de Nederlandse arbeiders beweging in de negentiende eeuw*, (Amsterdam 1976)
- Van Tijn, Th, *De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond (ANDB): een succes en zijn verklaring*, Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Amersfoort, 21 oktober 1972. (*BMGN 88 afl. 3.*), 403-418
- Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (www.iisg.nl/BWSA), Jan van Zutphen